

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی ، گروه ادیان و عرفان

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)
گرایش: ادیان و عرفان

عنوان :

صبر و ورع در عرفان اسلامی تا پایان قرن هفتم

استاد راهنما:

دکتر عبدالحسین طریقی

استاد مشاور :

دکتر سید محمد بنی هاشمی

پژوهشگر :

اکرم ربیعی

تابستان ۱۳۹۰

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب **اکرم ربیعی** دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی **۸۷۰۸۴۹۰۴۴۰۰** در رشته **ادیان و عرفان** که در تاریخ **۹۰/۴/۳۰** از پایان نامه خود تحت عنوان: **صبر و ورع در عرفان اسلامی تا پایان قرن هفتم** با کسب نمره **۱۵** و درجه خوب دفاع نموده ام. بدینوسیله متعهد می شوم:

۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط این جانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده ام. مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر، یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی: **اکرم ربیعی**

امضاء:

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۳۹۰/۴/۳۰

دانشجوی کارشناسی ارشد خانم اکرم ربیعی از پایان نامه خود دفاع نموده

و با نمره ۱۵ به حروف با کَره و با درجه خوب مورد تصویب قرار

گرفت.

امضاء استاد راهنما

تقدیم به :

ساحت مقدس منجی عالم بشریت امام زمان (عج).

تقدیم به:

مادر و پدر عزیزم که از مهرشان سرشارم و با دعا و عنایاتشان پایدارم.

تقدیم به:

همسر مهربانم که با حضور همیشه سبزش و حمایت های بی دریغش، پیوسته مرا یاری نموده است.

تقدیم به:

گل های باغ زندگیم، محمد امین و علیرضا.

تشکر و قدردانی:

شایسته است که با کلام مولایم علی (ع)، سخن را آغاز نمایم:

«کسی که به من یک کلمه بیاموزد، مرا بنده خود ساخته است»

ضمن سپاس و ستایش از خداوند متعال و بی همتا، وظیفه خود می دانم از استاد ارجمند جناب دکتر طریقی که راهنمایی و هدایت این پایان نامه را بر عهده گرفته و در طول پژوهش با درایت علمی و شکیبایی قابل ستایش مرا یاری نموده اند از ایشان سپاس گزاری نمایم.

و از استاد گرانقدر دکتر بنی هاشمی که در مقام استاد و مشاور مرا در انجام این پروژه همراهی فرمودند و با صبر و حسن خلق و صرف وقت، راهنمایی و مساعدت را بر من ادا فرمودند، قدردانی و تشکر می نمایم.

فهرست مطالب

عنوان

چکیده

مقدمه:

فصل اول: کلیات

- ۱-۱-۱ تبیین موضوع رساله ۲
- ۱-۱-۲ اهمیت و ضرورت تحقیق ۳
- ۱-۱-۳ روش تحقیق ۳
- ۱-۱-۴ منابع تحقیق ۴
- ۱-۱-۵ کلید واژه های تحقیق ۵

فصل دوم: کلیات صبر

مقدمه:

بخش اول:

- ۱-۱-۲ تعریف صبر ۷
- ۱-۱-۲ ماهیت صبر ۹
- ۱-۱-۲ تصبر ۱۲
- ۱-۱-۲ متصبر، صابر، صبار ۱۳

بخش دوم:

- ۱-۲-۲ انواع صبر ۱۶
- ۲-۲-۲ صبر از نگاه قرآن ۲۶
- ۳-۲-۲ صبر از نگاه عرفان و تصوف ۲۹
- ۴-۲-۲ صبر در گفتار معصومین علیهم السلام ۳۶

بخش سوم:

- ۱-۳-۲ صبر بر اجرای احکام شریعت ۴۲
- ۲-۳-۲ صبر در برابر هوای نفس ۴۴

۳-۳-۲ صبر در برابر شداید و سختی ها ۴۶

۳-۳-۲ صبر در برابر سختی های عبادت ۵۱

فصل سوم: هماهنگی صبر با ارزشها

مقدمه ۵۷

بخش اول:

۳-۱-۱ صبر و سکوت ۵۸

۳-۱-۲ صبر و یقین ۶۳

۳-۱-۳ صبر و نیایش ۶۵

۳-۱-۴ صبر و ذکر ۶۶

۳-۱-۵ صبر و شکر ۶۹

۳-۱-۶ صبر و تقوا ۷۱

۳-۱-۷ صبر و حق ۷۳

۳-۱-۸ صبر و فقر ۷۴

۳-۱-۹ صبر و زهد ۷۹

۳-۱-۱۰ صبر و طلب ۸۱

۳-۱-۱۱ صبر و عشق ۸۳

۳-۱-۱۲ صبر و معشوق ۸۷

۳-۱-۱۳ صبر و جذبہ ۸۹

فصل چهارم: فواید و نتایج صبر

مقدمه: ۱۰۷

بخش اول: فواید و نتایج ارزنده صبر

۴-۱-۱ تربیت و کمال نفس ۱۲۲

۴-۱-۲ پیدایش روح شکست ناپذیری ۱۲۳

۴-۱-۳ تقویت عزم و اراده انسان ۱۲۴

۴-۱-۴ بی فایدهگی اضطراب درونی و جزع و فزع ۱۲۵

۱۲۷ ۵-۱-۴ توکل و اتکاء بیشتر به خدا
۱۲۹ ۶-۱-۴ مصونیت از طغیان و سرکشی
۱۳۰ ۷-۱-۴ پاداش بدون حساب
	بخش دوم: پیامد صبر
۱۳۱ ۱-۲-۴ شتابزدگی
۱۳۳ ۲-۲-۴ دلتنگی و افسردگی
۱۳۵ ۳-۲-۴ خشم
۱۳۹ ۴-۲-۴ یأس و ناامیدی

فصل پنجم: کلیات ورع

۱۴۳ مقدمه:
	بخش اول:
۱۴۵ ۱-۱-۵ تعریف ورع
۱۴۶ ۲-۱-۵ حقیقت ورع
۱۴۸ ۳-۱-۵ پرورش روح با ورع
۱۵۰ ۴-۱-۵ اجتهاد، ورع، تقوا
۱۵۴ ۵-۱-۵ انواع ورع
۱۵۶ ۶-۱-۵ مراتب ورع
۱۶۰ ۷-۱-۵ اصول ورع
۱۶۲ ۸-۱-۵ مراحل ورع
۱۶۴ ۹-۱-۵ ورع در مقابل طمع

فصل ششم: اهمیت ورع

۱۶۸ مقدمه:
۱۶۹ ۱-۱-۶ اهمیت ورع در عرفان اسلامی

۱۸۵ فهرست منابع و مأخذ
	چکیده انگلیسی

پیروی از اندیشه دینی و آیین شریعت در اواخر قرن اول و دوم هجری، به ویژه آنگاه که با زهدورزی و ذکر دایم همراه می‌گردید، موجب شد که بعضی از مومنان بر اثر کنار رفتن حجاب های ظلمانی و تاریک نفس و تابیدن نور کشف و شهود، مفاهیم آیات قرآن را در ابعاد ژرف تر و عمیق تری دریابند.

شرح و بیان مفصل این دریافت های روحانی، زمینه اوج گیری عرفان و تصوف اسلامی را فراهم آورد. بنابراین، قرآن کریم منبع فیاض و چشمه جوشانی است که عرفان و تصوف اسلامی از آن نشأت گرفته و قرن به قرن با بوجود آمدن عرفای بزرگ، از غنای بیشتری برخوردار شده است.

بیان دریافت ها و ادراک های عرفا که در حقیقت همان معانی باطنی و سرّی قرآن است- به صورت مکتوب فارسی از قرن پنجم هجری آغاز شد. این نوشته ها (نظم و نثر) که حرکت و پویایی به سوی کمال مطلق در آن ها اوج می زند و رمز و راز رهایی و آزادی از تنگنای عالم خاکی و پرواز به عالم بی نهایت الهی را تعلیم می دهد، ادبیات عرفانی را تشکیل می دهد.

هر نوع حرکتی به سوی کمال -چه مادی و ظاهری و چه معنوی و روحانی- بر اثر صبر و ورع؛ یعنی استقامت و پایداری در برابر رنج ها و سختی ها و مشکلات به وجود می آید و این یکی از قوانین و نوامیس الهی است که برای همیشه بر جهان خلقت حکمفرما بوده و خواهد بود. هنگامی که پیامبر اکرم از طرف خداوند برگزیده شد تا طبق آیات قرآن و وحی الهی در تمامی ابعاد جوامع بشری تغییر و تحول ایجاد کند، با موانع و مشکلات زیادی روبرو شد، اما خداوند در همه اوضاع و احوال سخت اجتماعی، آن حضرت را به صبر (استقامت و پایداری) فراخواند و با بیان رنج ها و مشکلات انبیای بزرگ الهی؛ از جمله ابراهیم، نوح، موسی، عیسی، شعیب و دیگر انبیاء، به آن حضرت تعلیم داد که صبر (استقامت و پایداری) رمز و راز موفقیت انبیا در دگرگون کردن جوامع بشری و نجات انسان ها از همه علل و عوامل رکود و سکون و عقب ماندگی و جهل، و هدایت آنان به سوی سرچشمه و معدن کمال بوده است.

صبر و ورع در سیر و سلوک که حرکت و تغییر درونی و باطنی برای رسیدن به مبدأ کمال است- نقش اساسی و بنیادین را بر عهده دارد. بدین جهت، صبر و ورع در بینش عرفا بسیار با اهمیت شمرده می شود و در ادبیات عرفانی همواره بازتاب عمیق و گسترده ای داشته است.

عارفان با استناد به آیات قرآن کریم و احادیث پیامبر و بیان روایات و حکایات و تمثیل های پر رمز و راز، نقش اساسی و بنیادین صبر و ورع را در سیر الله بیان کرده اند و بر آن تأکید ورزیده اند.

با وجود بازتاب وسیع و گسترده ای که مفهوم قرآنی صبر و ورع در ادبیات عرفانی داشته، اما تاکنون دیدگاه های مختلف عرفا درباره صبر و ورع و نقش آن در سیر و سلوک، مورد تحقیق و پژوهش قرار نگرفته است.

پژوهشی که پیش روی شماست، به تحلیل و بررسی صبر و ورع در عرفان اسلامی تا پایان قرن هفتم پرداخته است. این دوره، یکی از درخشان ترین و پر اهمیت ترین دوره های فرهنگ و ادب و عرفان اسلامی است، زیرا در این دوره عرفای بزرگی همانند ابو سعید ابوالخیر، خواجه عبدالله انصاری، امام محمد غزالی، عطار نیشابوری، سنایی، عراقی، و مولانا ظهور کردند و با بیان تجربیات عرفانی و کشف و شهود های خود - که بیشتر به صورت منظوم و با هنرمندی های ادیبانه و شاعرانه همراه بود- ادبیات عرفانی را به اوج قله کمال رسانیدند.

فصل اول:

کلیات

۱-۱-۱- تبیین موضوع رساله:

از مکارم والای اخلاقی انسان در عرفان اسلامی صبر و ورع است. برای تبیین این دو موضوع، مباحث مهم مربوط به هر یک را مشخص و به صورت مجزا، هر یک را مورد بحث و بررسی قرار داده ایم.

در فصل دوم تعاریف و مشتقات صبر و مراتب آن بیان شده و نحوه برخورد انسان در مصائب و مشکلات و طاعات و عبادات و معصیات ذکر گردیده شده است.

در فصل سوم، رساله به زمینه های صبر اشاره شد و صبر با ارزش های معنوی دیگر مورد بررسی قرار گرفته است مانند صبر و ذکر، صبر و جذب، صبر و عشق و... طبقه بندی گشته است.

در فصل چهارم به فواید و نتایج و پیامدهای صبر اشاره گشته است.

در فصل پنجم به تعریف ورع و درجات و آثار ارزنده آن پرداخته شده است.

در فصل ششم اهمیت ورع و دیدگاه های گوناگون عرفان اسلامی مورد بررسی قرار گرفته و پایان نامه در این جا خاتمه یافته است.

۱-۱-۲- اهمیت و ضرورت و هدف تحقیق:

باتوجه به رشته شغلی ام درصدد بودم که بتوانم شمه ای از دریای بیکران عرفان اسلامی را دریابم و معلوماتم را در این زمینه افزایش دهم.

از ضرورت های تحقیق درباره این موضوع، بالا بردن سطح علمی در زمینه صبر و ورع در قرآن و عرفان اسلامی می باشد و هدف مهم و اساسی از این تحقیق، اولاً آشنایی با موضوعات اخلاقی (صبر و ورع) در قرآن و عرفان اسلامی و ارتباط آن با دیگر صفات حسنه و پسندیده است.

ثانیاً، تاکنون این موضوع اخلاقی به صورت پایان نامه کار نشده بود.

لذا با یاری و استعانت خداوند متعال توانسته ام قطره ای از دریای بیکران معرفت قرآنی و عرفانی را به تحریر درآورم. امیدوارم مورد استفاده قرار گیرد.

۱-۱-۳- روش تحقیق:

مرحله اول: صبر و ورع را در قرآن و کتب تفاسیر و عرفانی جستجو کرده و به مطالعه پرداختم و از آن مطالب فیش برداری نموده و به ترتیب موضوعات، آن ها را در برگه اصلی وارد نمودم.

لذا تحقیق به صورت کتابخانه ای انجام شده است.

مرحله دوم: برای تأیید مطالب گردآوری شده از آیات قرآنی و احادیث ائمه اطهار و بزرگان استفاده شد تا دلیل محکمی بر مطالب نوشته شده باشد.

مرحل سوم: در پایان مطالب را در چند فصل و بخش مجزا جمع آوری و تنظیم نمودم.

۱-۱-۴- منابع تحقیق:

منابع تحقیق به دو دسته تقسیم می شوند:

۱- منابع دسته اول

۲- منابع دسته دوم

منابع دسته اول شامل:

۱- قرآن: بزرگترین و اصلی ترین منبع و مأخذ که مفهوم و اهمیت صبر و ورع را برای ما آشکار می سازد و این کتاب ارزشمند دربردارنده همه مکارم و صفات اخلاقی پسندیده می باشد.

۲- کتب تفاسیر: استفاده از کتاب های تفاسیر مانند، "تفسیر روح الجنان و روح الجنان" از ابوالفتح رازی و "کشف الاسرار و عدة الابرار" از میبیدی.

۳- کتب حدیث: نهج البلاغه حضرت علی علیه السلام، اصول کافی از کلینی، تحف العقول از حرانی و غرر الحکم از تمیمی آمدی و..

۴- کتب اخلاقی: کتاب هایی هستند که پیرامون مسائل اخلاقی بحث نموده اند مانند: احیاء علوم الدین از غزالی و ...

۵- کتابهایی که با عنوان صبر نوشته شدند.

۶- کتاب های عرفانی مانند منازل السائرين.

و بقیه کتاب ها منابع دسته دوم محسوب می گردد.

۱-۱-۵- کلید واژه های تحقیق:

کلید واژه های مربوط به صبر واژه هایی از قبیل «استقامت، حلم، بردباری، شکیبایی و...» می باشد.

و واژه های مربوط به ورع از قبیل «پارسایی، پرهیزگاری، خویشتن داری و تقوا» می باشد.

فصل دوم:

کلیات صبر

مقدمه:

صبر در آیین برگزیده اسلام و کیش انسان ساز شیعه، جایگاهی بس والا و ارزشمند دارد. دژی بسیار محکم است که اهل ایمان و یقین را در امان نگه می‌دارد. انسان صابر در نزد پروردگار همواره ستوده شده است.

آن گونه که یگانه مهربان، همواره بندگان مومن خویش را به صبر دعوت نموده و خداوند صبر را شرط بندگی اعلام کرده و فرموده:

هرکس بر بلای من صبر نمی‌کند و به قضای من راضی نیست و شکر نعمت‌های مرا بجا نمی‌آورد، خدایی جز من بگیرد.

واژه صبر در لغت به معنای شکیبایی و بردباری، بویژه در برابر گرفتاریها و ناگواریها است و در اصطلاح عرفا عبارت است از: ترک شکایت از سختی بلاء نزد غیر خدا. همانا نفس انسان همانند جسم سبک وزنی است که در بیابان وسیعی قرار گرفته است که طوفانهای فراوانی در هر لحظه او را به حرکت درآورده و به این طرف و آن طرف می‌کشاند و سختی‌ها و مشکلات باعث آبدیده شدن نفس انسان می‌گردد.

و خداوند متعال به کسانی که صبر را پیشه خود نمودند می‌فرماید:
به پاس آنکه صبر کردند، بهشت و حریر پاداششان دهد.

(انسان-۱۲)

از رسول خدا -صلی الله علیه و آله- سوال شد که افراد صابر و شکیبا چه کسانی هستند؟
حضرت فرمود: «کسانی که در زمینه انجام طاعت خدا و پرهیز از معصیت صبر می‌کنند، کسانی که از راه حلال و پاکیزه کسب و تجارت می‌کنند و در نتیجه این اعمال رستگار می‌شوند و نجات می‌یابند.»

هر نوع حرکتی به سوی کمال-چه مادی و ظاهری و چه معنوی و روحانی- بر اثر صبر؛ یعنی استقامت و پایداری در برابر رنج‌ها، سختی‌ها و مشکلات به وجود می‌آید و این یکی از قوانین الهی که برای همیشه بر جهان خلقت حکمفرما بوده و خواهد بود.

صبر در سیر و سلوک که حرکت و تغییر درونی و باطنی برای رسیدن به مبدأ کمال است، نقش اساسی و بنیادین را بر عهده دارد. بدین جهت، صبر در بینش عرفا بسیار با اهمیت شمرده می‌شود و در ادبیات عرفانی همواره بازتاب عمیق و گسترده‌ای داشته است.

۲-۱-۱- تعریف صبر:

صبر یکی از واژه‌هایی است که به کرات درباره آن در قرآن سخن گفته شده است و به علت نقش بسیار اساسی و مهمی که در تکامل فردی و اجتماعی بشر به عهده دارد، خداوند تقریباً در هفتاد آیه از قرآن کریم آن را مطرح کرده است.

صبر عبادت از: «حبس نفس علی جزع کامن عن الشکوی و هو من اصعب المنازل علی العامه و اوحشها فی طریق المحبه و انکرها فی طریق التوحید»

مقصود از «حبس نفس» بازداشتن نفس است بی آنکه جزع کند و مراد از «شکوی» شکایت به غیر حق تعالی است که امری مذموم و نکوهیده می‌باشد.

اما شکایت نزد حق تعالی نه تنها نکوهیده نیست بلکه پسندیده هم هست.

صبر از دشوارترین و وحشت‌انگیزترین منزل‌ها در راه محبت و ناخوشایندترین منزل‌ها در راه توحید است.

(خواجه عبدالله انصاری-۱۳۷۳-۶۹)

صبر یعنی که «اعتراض بر تقدیر نکنی، اما اظهار بلا، نه بر روی شکایت صبر را برنگذرد.

(عثمانی-۱۳۶۱-۲۸۶)

«صبر: به فتح صاد و سکون باء در لغت به معنی شکیبایی است و در اصطلاح ترک شکایت از رنج و درد و آلام است به غیر خدا نه به خدا»

پس بنده اگر در رفع سختی‌ها و مشکلات خدای خود را بخواند از نظر صبر بر او ایرادی وارد نیست.

اگر انسان دارای صبر و شکیبایی نباشد باید بکوشد و خود را به صبر وادار بنماید و صبر ترک شکایت است از غیر خدا و گفته شده که صبر آن است که اگر به بنده بلایی رسید ننالند و رضایت خداوند آن است که اگر به بنده بلا برسد ناخوش نگردد، دهنده و ستاننده خدا می‌باشد و انسان در این واسطه هیچ کاره می‌باشد.

صبر نگهداری نفس است بر آنچه عقل و شرع به آن امر فرموده است و یا بازداشتن نفس است از آنچه عقل و شرع دوری از آن را اقتضاء کرده است.

(راغب اصفهانی-۱۳۶۲-۲۷۳)

در باره مفهوم لغت صبر گفته شده است: صبر به معنی در تنگنا نگه داشتن است و صبر حبس نفس است از جزع به وقت مکروه و لابد آن منع باطن باشد از اضطراب و بازداشتن زبان از شکایت و نگاهداشتن اعضاء از حرکات غیر معتاد.»

(نصیرالدین طوسی-۱۳۶۱-۴۱)

صبر، حبس نفس است از شکوی به غیر حق، نه شکایت به خدا، از آن که شکایت بردن به غیر مستلزم اعراض است از حق و عدم رضا به احکامش و شکایت الی الله اظهار عجز و مسکنت و افتقار الی الله است. (شرح فصوص-۱۳۶۸-۶۳۰)

چنانکه عارفی گرسنه شد و از گرسنگی بگریست پس کسی که او را ذوق این فن نبود در خطاب عارف زبان به عتاب گشود. عارف گفت: مرا از آن روی گرسنه داشته است تا بگریم، لاجرم می گوید: مرا به ضرر متبلا ساختن از برای آن است که رفع ضرری که به من رسیده است از او خواهم.

پس دانستیم که صبر حبس نفس از شکوی است به غیر حق نه حق تعالی. و این همه از برای آن است تا شکایت به درگاه او ببری و از روی غیرت به گوشه ی چشم در غیر او ننگری و افتقاری که لازم حقیقت تو است جز به او عرضه نکنی، تا لطف چاره جوی او به رفع آلام تو قیام نماید و به واسطه سوال تو رفع اذی را از حضرت حق، مرتفع شود.

(نصیرالدین طوسی-۱۳۶۱-۶۳۳)

۲-۱-۲- ماهیت صبر:

صبر عبارت است از حالتی که بواسطه آن نفس را تحمل آنچه ناملایم و ناگوار است و دشوار نباشد و سکون و طمانینه و متانت خود را از خود دست ندهد.

و ضد صفت صبر، هیجان نفس و بی تابي و جزع و فزع در مصائب وارده است.

جنید بغدادی گفته: صبر بازداشتن است نفس را با خدای، بی آن که جزع کند و گفت غایت صبر توکل است. قال الله تعالی: الذین صبروا و علی ربهم یتوکلون و همچنین گفت: صبر فرو خوردن تلخی ها است و روی ترش نکردن.

(غنی-۱۳۸۶-۲۵۶)

صبر بر حسب زمینه های مختلف، نام های مختلفی پیدا می- کند ولی از نظر ماهیت همه انواع صبر یکی هستند. کسانی که می خواهند از اسامی به معانی برسند، وقتی این نام های گوناگون را می بینند، چنین می پندارند که انواع صبر هر کدام دارای يك ماهیت جداگانه با خصوصیات ویژه خود هستند.

اما کسانی که طریق مستقیم و روش صحیح را در فهم معانی پیش می گیرند و با نور خداوندی حرکت می کنند، ابتدا معانی را در نظر می گیرند و به حقایق معنی دست می یابند و آنگاه به سراغ عناوین و اسامی می روند، زیرا می دانند که الفاظ را برای دلالت بر معانی وصف کرده اند. و معانی اصولند و الفاظ توابع و بدیهی است که هر که بخوهد اصول را از طریق توابع بشناسد ناگزیر خواهد لغزید و به اشتباه خواهد افتاد.

(غزالی-۱۴۱۲-۱۸۴)

و در مصباح الشریعه اینطور آمده است:

که اسامی صبر به حسب حال، مختلف می گردد و در هر محلی اسمی مناسب آن حال بر او اطلاق می گردد مثلا اگر صبر بر مصائب است آن را صبر خوانند و از اسم حقیقی او عدول نکنند و اگر از شهوت باشد آن را عفت خوانند و اگر در حرب و مقابله بود آن را شجاعت خوانند و اگر در حال فرو خوردن خشم باشد آن را حلم خوانند و اگر در اخفای کلام بود آن را کتمان سر خوانند و اگر صبر از فضول ها باشد آن را زهد خوانند و بر این قیاس، عارف چون به نظر بصیرت تامل کند، اکثر ابواب ایمان را در این صفت بیابد.

(امام جعفر صادق(ع)-۱۳۲۷-۵۶۱)

علی عبدالله البصری می گوید: مردی نزدیک شبلی آمد و گفت: کدام صبر سخت تر بود بر صابران؟

گفت: صبر اندر خدای گفت: نه، گفت: صبر خدای را گفت: نه گفت صبر با خدای، گفت: نه. گفت پس چیست؟ گفت: صبر از خدای شبلی بانگی بزد، خواست که جان تسلیم کند و گفته اند صبر کردن خدای را توانگری بود و صبر کردن به خدای بقا بود و صبر کردن اندر خدا، بلا بود و صبر کردن با خدا وفا بود و صبر کردن از خدای جفا بود.

(عثمانی-۱۳۶۱-۲۸۱-۲۸۲)

ابوسلیمان را پرسیدند از صبر گفت: والله که ما بر آنکه دوست داریم صبر نمی کنیم بر آنکه کراهت داریم چگونه صبر کنیم.

(همان-۲۷۹)

در کتاب مبانی عرفان و احوال عارفان صبر اینچنین بیان شده است: صبر عبادت است از تحمل ناپسندیده ها و بلاها و از سرگذرانیدن آنها بدون شکوه و اظهار بی نیازی با وجود نیازمندی و آن بر دو نوع است، یکی صبر بر آنچه خدا بدان امر کرده است و دیگر صبر از آنچه خدا باز داشته است.

(حلبی-۱۹۷)

۲-۱-۳-تصبر

تصبر عبارت است از مبارزه با نفس و وادار کردن و تشویق آن به صبر نمودن، یعنی خود را به تکلف به صبر واداشتن و تظاهر به صبر نمودن، همانند تزه که به معنی تظاهر به زهد کردن است و عبارت است از اینکه برای وصول زهد در جهت اسباب و علل آن عمل کنیم، اما صبر تحقق صفت است که همان مقام صبر است.

(مکی-۱۳۱۰-۱۹۹۱)

درباره صبر و تصبر گفته شده است: معنی تصبر غیر از صبر است. صبر آن است که فرق نکنی میان حال نعمت و محنت به آرام خاطر اندر هر دو حال و تصبر آرام بود با بلا به یافتن گرانی محنت.

(عثمانی-۱۳۶۱-۲۸۱)

صبر به اعتبار آسانی و دشواری به دو قسم می گردد چه بعضی آن است که بر نفس گران آید و جز به جهد بسیار و رنج سخت بر آن مداومت نتوان نمود و آن را تصبر نامید و بعضی آن که بی رنج سخت باشد و به کمتر کوشیدنی با نفس حاصل آید و آن را صبر خوانند و چون تقوا دوام پذیرد و تصدیق آن چه در عاقبت است از نیکویی قوت گیرد، صبر آسان شود.

(غزالی-۱۴۱۲-۱۱۷)

بعضی از عرفا تصبر را مقام مریدان می دانند و در باب مقام تصبر گفته اند یعنی خود را به تکلف و رنج بر صبر داشتن و تصبر آن است که نفس خود را در مکاره متحمل داری و تلخ کامی های مجاهده و ناکامی و مذلت را تجرع کنی و این آخر مقامات مریدان است.

(باخرزی-۱۳۴۵-۵۲)